

DAMIAN SITKIEWICZ

<https://orcid.org/0000-0002-0542-5986>

damian.sitkiewicz44@gmail.com

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Źródła do dziejów okupacji niemieckiej powiatu mińskiego 1939–1944 przechowywane w Archiwum Państwowym w Warszawie

<https://doi.org/10.15633/9788374389068.06>

Abstrakt

W niniejszym artykule został zaprezentowany przegląd dokumentacji źródłowej zdeponowanej w Archiwum Państwowym w Warszawie mogących stanowić ważny element w budowaniu narracji o okupacji niemieckiej powiatu mińskiego w latach 1939–1944. Autor, przeprowadziwszy kwerendę archiwalną w wyżej wymienionym archiwum, nie tylko omawia źródła, lecz także poddaje je krytycznej analizie. Pod lupę zostały wzięte zarówno

archiwalia wytworzone w okresie okupacji niemieckiej (1939–1944), jak i materiał archiwalny powstały w okresie tworzenia komunistycznej Rzeczypospolitej Polskiej (1944–1950). Za sprawą omawianych dokumentów istnieje możliwość poznania szerokiego spektrum uwarunkowań rzeczywistości okupacyjnej i w konsekwencji, także nowych pytań badawczych w odniesieniu do małych regionalnych społeczności, w tym wypadku na przykładzie jednego z mazowieckich powiatów – powiatu mińskiego.

Słowa kluczowe: Źródła archiwalne, okupacja niemiecka, Generalne Gubernatorstwo, powiat miński

Abstract

Sources for the History of the German Occupation of Mińsk District in 1939–1944 Deposited in the State Archive in Warsaw

This article presents a review of source documents deposited in the State Archive in Warsaw, which may constitute an important element in constructing a narrative about the German occupation of the Mińsk district in the years 1939–1944. The author, having conducted an archival search in the aforementioned archive, not only discusses the sources, but also critically analyses them. Both the archives created in the period of German occupation (1939–1944) and the archival material created in the period of establishing the communist Polish Republic (1944–1950) have been taken under consideration. Thanks to the discussed documents there is a possibility of getting to know a wide spectrum of conditions of the occupation reality and, as a consequence, also new research questions in relation to small regional communities, in this case on the example of one of Mazovian districts – the Mińsk district.

Keywords: Archives Sources, German occupation, Generalgouvernement, Minsk district

Na temat okupacji niemieckiej na ziemiach polskich napisano szereg prac. Powstawały one zarówno w czasach komunistycznych, jak i po upadku komunizmu w Polsce. Prace poświęcone II wojnie światowej, w tym także okupacji ziem polskich, oddawano do druku także na emigracji – głównie w Wielkiej Brytanii czy Stanach Zjednoczonych. Czynili to przede wszystkim przedstawiciele Polonii. Publikacją wspomnianych prac zajmowały się głównie wydawnictwa, w których podejmowano kwestie ogólne, choć część z nich dotyczyło również spraw bardziej szczegółowych w odniesieniu do dziejów okupacji niemieckiej w Polsce. Po upadku komunizmu w roku 1989 nastąpił wybuch nurtu historiografii, zwanego regionalizmem, a na fali odradzającego się państwa zaczęto tworzyć również wiele prac, w których odkrywano historię najnowszą. Również tę regionalną, w tym wypadku związaną z Mazowszem i powiatem mińskim¹.

-
- 1 W Mińsku Mazowieckim w latach 1992–1993 zaczęto wydawać „Rocznik Mińsko-Mazowiecki”, w którym publikowano i nadal publikuje się wiele artykułów poświęconych historii regionalnej, również tej dotyczącej II wojny światowej na terenie powiatu mińskiego. W latach 90. XX wieku ukazały się następujące artykuły dotyczące II wojny w powiecie mińskim: H. Chojnowski, *Koloniści niemieccy i wrzesień 1939 roku*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 4 (1997–1998) nr 1, s. 62–65; T. Chróścielewski, *O rodzinie Klimaszewskich*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 4 (1997–1998) nr 1, s. 108–117; S. Gelo, *Relacja z walk w okresie okupacji (Akcja na Arbeitsamt w Mińsku Maz. i zamach na Schmidta)*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 1 (1992–1993), s. 37–42; J. Kuligowski, *Stanisław Gelo 1922–1977 żołnierz AK, pseudonim „Samouk”, „Robert”*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 1 (1992–1993), s. 43; J. Kuligowski, *Stanisław Maciejewski „Promień”, „Kozuszek” (1920–1988) harcerz Szarych Szeregów żołnierz Armii Krajowej „Mewa–Jamnik–Kamień”*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 3 (1995), s. 106–109; S. Kuligowski, *zwz-AK w powiecie mińsko-mazowieckim w latach 1940–1944 (zarys struktury organizacyjnej)*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 4 (1997–1998) nr 1, s. 66–86; S. Maciejewski, *Nie wszystko zatarło się w pamięci*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 3 (1995), s. 56–105; S. Madrak, *Akcja Burza w Obwodzie*

W okresie okupacji niemieckiej, leżący w sferze zainteresowań autora obszar – powiat miński, położony na wschód od Warszawy, wszedł w skład powstałego na jesieni 1939 roku dystryktu warszawskiego, który z kolei był jednym z czterech, później pięciu, dużych jednostek administracyjnych (porównywalnych do przedwojennych jednostek administracyjnych szczebla wojewódzkiego) Generalnego Gubernatorstwa².

W niniejszym tekście autor skupił się na dokumentacji, przy pomocy której istnieje możliwość prowadzenia badań nad interesującym nas powiatem i budowania narracji o nim. Już na wstępie warto wprowadzić pewien podstawowy podział materiałów archiwalnych znajdujących się w Archiwum Państwowym w Warszawie, będących przedmiotem dalszych dociekań. W gruncie rzeczy jest

„*Mewa-Kamień*” *Armii Krajowej*, „*Rocznik Mińsko-Mazowiecki*” 2 (1994), s. 186–217; H. Napieralski, *Porucznik „Wichura” Edward Wasilewski (z dziejów AK Obwodu „Mewa-Jamnik-Kamień”)*, „*Rocznik Mińsko-Mazowiecki*” 4 (1997–1998) nr 1, s. 124–134; B. Sadowski, *Wspomnienia z III Ośrodka AK Obwodu „Mewa-Kamień”*, „*Rocznik Mińsko-Mazowiecki*” 4 (1997–1998) nr 1, s. 87–101; C. Sienkowski, *Moje wspomnienia z lat okupacji niemieckiej (akcja w Porębach Leśnych 23 IV 1944 r.)*, „*Rocznik Mińsko-Mazowiecki*” 4 (1997–1998) nr 1, s. 101–107; J. Sikora, *Wspomnienia Podchorążego*, „*Rocznik Mińsko-Mazowiecki*” 2 (1994), s. 87–124; S. Szczypiorski, *Stefania Sażyńska (1895–1992)*, „*Rocznik Mińsko-Mazowiecki*” 1 (1992–1993), s. 56; T. i W. Wójcik, *Tajne nauczanie w Mińsku Mazowieckim i powiecie w latach 1939–1944*, „*Rocznik Mińsko-Mazowiecki*” 2 (1994), s. 157–180. W kolejnych latach na łamach „*Rocznika Mińsko-Mazowieckiego*” wydano również szereg artykułów poświęconych problematyce II wojny światowej na terenie powiatu mińskiego.

- 2 D. Skorwider, *Organizacja władz niemieckich na terenie dystryktu warszawskiego w latach 1939–1945*, w: *Raporty Ludwiga Fischera gubernatora dystryktu warszawskiego 1939–1944*, wybór i oprac. K. Dunin-Wąsowicz, przekł. M. Borkowicz, W. Czepulis, J. Kosim, Warszawa 1987, s. 44; W. Ważniewski, *Na przedpolach stolicy 1939–1945*, Warszawa 1974, s. 18–19.

on dość prosty ze względu na ograniczoną ilość dokumentów mogących posłużyć do badań nad dziejami powiatu mińskiego w okresie okupacji niemieckiej. I tak wskazać należy na kryterium odnoszące się do czasu powstania materiałów archiwalnych i ich sporządzenia przez wytwórców.

Archiwum Państwowe w Warszawie posiada w swoim zasobie dokumenty dotyczące okupacji niemieckiej powstałe zarówno w czasie II wojny światowej, jak i te, które zostały wytworzone po jej zakończeniu. Do pierwszych z nich należą zespoły archiwalne: Starostwo Powiatowe w Mińsku 1939–1944 (Kreishauptmannschaft Minsk) oraz Urząd Szefa Okręgu Warszawskiego 1939–1945 (Amt des Gouverneurs des Distrikts Warschau). Archiwalia powstałe po zakończeniu II wojny światowej to: Sąd Okręgowy w Warszawie 1944–1950 ze szczególnym uwzględnieniem jego wydziału v, Urząd Wojewódzki Warszawski 1944–1950, zwłaszcza wydział odszkodowań wojennych oraz Komitet Powiatowy Polskiej Partii Robotniczej (KP PPR) w Mińsku Mazowieckim 1944–1948 i Urząd Informacji i Propagandy Województwa Warszawskiego 1944–1947.

Archiwalny zespół Starostwo Powiatowe w Mińsku 1939–1944 zachował się niestety jedynie szczątkowo. Są to materiały pisane w języku niemieckim, wytworzone w ramach prac tego urzędu. Do naszych czasów dotrwało zaledwie 6 jednostek aktowych. W zespole tym przechowywane są wykazy absolwentów zawodowych szkół warszawskich wysłanych na przymusowe roboty w celu budowy dróg w Mińsku w latach 1941–1944. W aktach starostwa zachowały się także kwestionariusze osób zatrudnionych w pogotowiu budowlanym na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Oprócz tego, interesujące są również kwestionariusze personalne osób ewakuowanych z Kraju Warty na teren powiatu mińskiego w 1940 roku. Na tę dokumentację

składają się listy imienne osób przymusowo wypędzonych z Wielkopolski, Kujaw i Śląska, Północnego Mazowsza (osób wypędzonych z powiatów: Birnbaum, Chojnice, Gniezno, Inowrocław, Kępno, Koło, Kutno, Międzychód, Ostrołęka, Poznań, Turek, Wieluń, Włocławek, Żnin i Żywiec). Na listach tych znajdują się nazwiska co najmniej kilkuset osób, które zostały przez Niemców przymusowo wysiedlone na teren powiatu mińskiego³.

Drugi zespół archiwalny, bardzo istotny w badaniach nad powiatem mińskim, stanowią powstałe w języku niemieckim akta Urzędu Szefa Okręgu Warszawskiego z lat 1939–1945. Zespół ten jest z pewnością znacznie lepiej zachowany niż omawiany poprzednio. W jego przypadku do naszych czasów dotrwały 1934 jednostki aktowe, z czego 1906 tytułów zostało z nich „wciągnięte” do inwentarza książkowego⁴. Urząd, mający siedzibę w Warszawie, pełnił rolę administracji szczebla wojewódzkiego/dystryktowego, administrując podporządkowanymi urzędami na poziomie starostw – wśród nich między innymi nad Starostwem Powiatowym w Mińsku. W strukturze Urzędu Szefa Okręgu Warszawskiego znajdował się szereg wydziałów, co jednak zostało pominięte w niniejszym artykule, gdyż nie jest to przedmiotem prowadzonych dociekań.

Ogólnie rzecz ujmując, prowadzenie kwerendy archiwalnej w tym zespole, wzięwszy pod uwagę zarysowaną w tytule niniejszego

3 Archiwum Państwowe w Warszawie, Starostwo Powiatowe w Mińsku 1939–1944 (Kreishauptmannschaft Minsk 1939–1944), sygn. 3, passim; Archiwum Państwowe w Warszawie, Starostwo Powiatowe w Mińsku 1939–1944 (Kreishauptmannschaft Minsk 1939–1944), sygn. 4, passim; Archiwum Państwowe w Warszawie, Starostwo Powiatowe w Mińsku 1939–1944 (Kreishauptmannschaft Minsk 1939–1944), sygn. 1, 2, 5, 6.

4 Urząd Szefa Okręgu Warszawskiego, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/de/zespol/-/zespol/96768> (20.08.2019).

artykułu problematykę, jest dość uporczywe. Wynika to przede wszystkim z faktu, iż tytuły teczek nie sugerują czytelnikowi, co znajduje się w środku jednostki archiwalnej i na jakie dokumenty możemy „natrafić” w czasie kwerendy. Stąd prowadzenie poszukiwań w tej dokumentacji jest bardzo żmudne, a osoba poszukująca nie wie, czy kwerenda w wytypowanej teczce zakończy się sukcesem. Mimo to, warto prowadzić poszukiwania, gdyż z drugiej strony mogą być one bardzo owocne. Podajmy przykład. W teczce o sygnaturze 839 znajduje się bogato reprezentowana grupa okólników i zarządzeń władz dystryktowych, w których urzędnicy odnoszą się do szeregu spraw przez ten urząd prowadzonych, takich jak ogólnie pojęta gospodarka, sprawy polityczne, kwestie kultury, szkolnictwa, propagandy, bezpieczeństwa. Ujmując rzecz z grubsza, są to dokumenty – okólniki – jak sama ich nazwa mówi – natury bardziej ogólnej – wydawane zazwyczaj dla całego dystryktu warszawskiego. Nie odnoszą się one w sposób bezpośredni do danego zagadnienia w powiecie, niemniej stanowią ważne dokumenty, przy pomocy których Niemcy regulowali zasady życia społecznego z poziomu wyższej instancji niż powiat (Kreis) i tzw. starosta (Kreishauptmann). I choć akta te dotyczą spraw ogólniejszych, charakterystycznych zazwyczaj dla całego dystryktu, mogą być znamienitym uzupełnieniem w budowaniu narracji o okupacji niemieckiej w powiecie mińskim⁵.

Gros informacji, tym razem wprost dotyczących omawianego terenu, znaleźć można wśród teczek osobowych, które zachowały się w zespolu Amt des Gouvernerurs des Distrikts Warschau. W aktach

5 Archiwum Państwowe w Warszawie, Urząd Szefa Okręgu Warszawskiego 1939–1945 (Amt des Gouverneurs des Distrikts Warschau 1939–1945, dalej: Amt des Gouverneurs), sygn. 891, t. 1, passim; Archiwum Państwowe w Warszawie, Amt des Gouverneurs, sygn. 891, t. 2, passim.

odnajdziemy na przykładteczki osobowe niemieckich urzędników mińskiego starostwa (Kreishauptmannschaft), np. Hermana Passavanta⁶. Liczne informacje o niemieckich urzędnikach pojawiają się również w teczce zawierającej arkusze ewidencyjne pracowników administracji, wśród nich między innymi dane dotyczące mińskiego Kreishauptmanna, Carla Bittricha⁷. Wiele informacji o pozycji urzędników oraz nadanych im lub proponowanych dla nich odznaczeniach, może wnieść treść dokumentów przechowywanych w teczce noszącej sygnaturę 305, w której zgromadzono materiały odnośnie do nadania Krzyży Zasługi Wojennej II klasy bez Mieczy. Na podstawie tej dokumentacji możemy się dowiedzieć, że w połowie 1942 roku propozycje przyznania tych odznaczeń otrzymali następujący urzędnicy mińskiego starostwa: Erich Szholtz i Herman Botz, Bezirklandwirt Hermann Josenhaus (ur. 18.04.1899), Kreislandwirt Kammertöns (ur. 20.02.1902) oraz Richard Queissert (ur. 17.12.1887), kierownik referatu ruchu ulicznego w mińskim starostwie⁸.

Wiele informacji o posunięciach Niemców na obszarze powiatu możemy pozyskać z dokumentacji poświęconej problemowi rozbudowy obszaru ćwiczebnego dla stacjonującego w Rembertowie

6 Archiwum Państwowe w Warszawie, Amt des Gouverneurs, sygn. 478, passim. Hermann Passavnt, ur. 5 listopada 1886 roku był urzędnikiem referatu kształtowania cen w mińskim starostwie. Zob. Archiwum Państwowe w Warszawie, Amt des Gouverneurs, sygn. 311, k. 125.

7 Archiwum Państwowe w Warszawie, Amt des Gouvernerurs, sygn. 301, passim; W. Ważniewski, *Na przedpolach stolicy 1939–1945*, s. 21.

8 Archiwum Państwowe w Warszawie, Amt des Gouverneurs, sygn. 305, k. 110, 117, 326. Nazwisko Hermanna Botza, szefa referatu policyjnego w starostwie mińskim (ur. 26.06.1895 roku w Kolonii), pojawia się także w innych teczkach w tym zespole. Zob. Archiwum Państwowe w Warszawie, Amt des Gouverneurs, sygn. 311, k. 5.

Wehrmachtu. Materiały te obrazują rozważania okupantów w 1941 roku o jakości ziemi na terenie, gdzie miały być rozbudowane koszary, a także ukazują artykułowaną przez nich potrzebę przesiedlenia ludności z gminy Dębe Wielkie do podmińskiej miejscowości o nazwie Cyganka⁹.

Szeregu różnorodnych danych o powiecie mińskim dostarcza teczka zespołu Amt des Gouvernerurs o sygnaturze 931. Można w niej odnaleźć wiele podstawowych informacji – między innymi o liczbie ludności powiatu z podziałem na narodowości, a także statystyki służące zobrazowaniu problemu przemysłu czy szkolnictwa¹⁰. Kontynuując omawianie akt szczebla dystryktowego, warto zwrócić uwagę na teczki oznaczone sygnaturami 934 i 935. W pierwszej zgrupowano dokumenty odnośnie do problemu leśnictwa, a także, w ujęciu ogólnym, gospodarki drzewnej, w tym dane statystyczne, dotyczące wyrębu lasów i wywozu drewna z powiatów położonych na terenie dystryktu¹¹. Podobny materiał, lecz odnoszący się do gospodarstw rolnych, znajduje się w drugiej teczce¹².

Teczka o sygnaturze 939 zawiera z kolei szczegółowe dane statystyczne dotyczące ludności żydowskiej na terenie dystryktu warszawskiego, w tym także na obszarze powiatu mińskiego. Dokumentacja w niej przechowywana obrazuje również proces wysiedlania Żydów z mniejszych miejscowości do większych celem stworzenia „pola”

9 Archiwum Państwowe w Warszawie, Amt des Gouverneurs, sygn. 902, k. 3–5.

10 Archiwum Państwowe w Warszawie, Amt des Gouverneurs, sygn. 931, k. 15–17

11 Archiwum Państwowe w Warszawie, Amt des Gouverneurs, sygn. 934, k. 1–23.

12 Archiwum Państwowe w Warszawie, Amt des Gouverneurs, sygn. 935, k. 4.

do akcji ich mordowania w czasie późniejszym. Dokumenty te zostały wytworzone w toku pracy urzędu w latach 1940–1942¹³.

Bogaty materiał poznawczy, wskazujący na aktywną działalność Urzędów Pracy (Arbeitsamtów) oraz statystykę osób wywiezionych na roboty do Niemiec i prezentujący liczbę osób bezrobotnych mieszkających w poszczególnych powiatach na terenie dystryktu warszawskiego znaleźć można również w tym zespole. Szczegółowy zakres kompetencji poszczególnych wydziałów w Arbeitsamtach oraz zasięg terytorialny pozawarszawskich urzędów pracy można prześledzić na podstawie jednostki aktowej o sygnaturze 1153¹⁴.

Ponadto, w zespole Amt des Gouverneurs des Distrikts Warschau znajduje się co najmniej kilka jednostek aktowych, których treść dotyczy wyrzucania właścicieli ziemskich z ich dóbr ze względu na rzekomo słabo prowadzoną gospodarkę na folwarkach. Jedną z nich jestteczka o sygnaturze 1140 zawierająca dokumenty dóbr Łaziska w gminie Jakubów, należące do Marii Łuniewskiej. W materiale źródłowym omówiono szczegółowo powód wywłaszczenia właścicielki, przytaczając dane o płodach rolnych, będących wytworem tych dóbr ziemskich¹⁵.

Zupełnie innym rodzajem dokumentów są materiały wytworzone przez sądownictwo komunistyczne, podporządkowane początkowo Polskiemu Komitetowi Wyzwolenia Narodowego, a później innym organom zwierzchnim Rzeczypospolitej Polskiej, kontrolowanym

13 Archiwum Państwowe w Warszawie, Amt des Gouverneurs, sygn. 939, k. 1–4.

14 Archiwum Państwowe w Warszawie, Amt des Gouverneurs, sygn. 940, k. 1–8; Archiwum Państwowe w Warszawie, Amt des Gouverneurs, sygn. 1153, k. 1–4.

15 Archiwum Państwowe w Warszawie, Amt des Gouverneurs, sygn. 1140, k. 1–39.

przez Związek Radziecki i jego kolaborantów – głównie polskich i żydowskich komunistów. Dokumentację wytworzoną wówczas – w pierwszych latach tworzenia komunistycznej Polski (głównie w latach 1944–1950) należy czytać bardzo ostrożnie, a to ze względu na fakt fałszowania dowodów oraz prowadzenia przez władzę sfingowanych procesów, w których postępowanie śledcze, często niezwykle brutalne, a także orzeczona kara, były zupełnie nieadekwatne do czynów. Przy tym należy zaznaczyć, że działanie sądów i organów ścigania, takich jak choćby Urząd Bezpieczeństwa, było samo w sobie działalnością zbrodniczą. W tych warunkach orzekanie sądów niosło za sobą niebezpieczeństwo nie tylko zasądzenia niesprawiedliwego czy niesłusznego wyroku, ale wręcz takiego, który był krzywdzący dla ofiary lub nawet zbrodniczy – często wydawano najsurowszy werdykt – karę śmierci, której w świetle materiałów dowodowych nie potrafiono udowodnić¹⁶.

W takich właśnie warunkach w 1944 roku w komunistycznej Polsce rozpoczęły działania sądy oraz urzędy administracji państwowej wszystkich szczebli. Na interesującym nas obszarze wszelkie instytucje państwowe rozpoczęły działalność tuż po wyparciu Niemców, późnym latem 1944 roku¹⁷. Również wtedy powołano do życia Sąd Okręgowy w Warszawie, który działał do czasu przeprowadzonej w latach 1949–1950 reformy sądów powszechnych. Spuścizna aktowa tego sądu została zdeponowana w Archiwum Państwowym w Warszawie, a dokładnie w jego ekspozyturze zlokalizowanej w Milanówku.

16 E. Leniart, *Odpowiedzialność karna funkcjonariuszy komunistycznego państwa za zbrodnie komunistyczne*, „Miscellanea Historico-Juridica” 14 (2015) z. 1, s. 337–348.

17 A. Bereza, *Sąd Najwyższy w latach 1945–1962. Organizacja i działalność*, Warszawa 2012, s. 16.

Większość interesujących nas dokumentów przechowywanych w tym zespole to postępowania sądowe wszczynane z dekretu wydanego przez Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego w dniu 31 sierpnia 1944 roku o „wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego”¹⁸. Z tego dekretu oskarżono szereg osób. Wiele postępowania zakończyło się wyrokami uniewinniającymi, lecz duża liczba sędzonych otrzymała także karę pozbawienia wolności lub nawet śmierci. Wśród postępowania na uwagę zasługują sprawy osób, które wpisały się na niemiecką listę narodowościową jako volksdeutsche. Warto zapoznać się ze sprawą Edmunda Szolca, przed wybuchem II wojny światowej obywatela Rzeczypospolitej Polskiej. Po wkroczeniu Niemców do Polski ten mieszkaniec Mińska Mazowieckiego został przyjęty do służby w organizacji Sonderdienst. Jego akt oskarżenia zawierał informacje o tym, że jako funkcjonariusz tej niemieckiej służby pomocniczej brał udział w obławach na ludność polską¹⁹. Przynależność do narodowości niemieckiej zgłosił także Leopold Szpicer, mieszkaniec miejscowości Mrozy pod Mińskiem Mazowieckim. Z aktu oskarżenia dowiadujemy się, że zajmował się „łapaniem Polaków” i oddawaniem ich do transportów jadących do Niemiec. Świadcowie występujący w sprawie zapamiętali go jako osobę noszącą karabin i opaskę z niemiecką swastyką²⁰. Szpicerowi „wtórował” Edmund Nowicki – działający również w Mrozach

18 Dz. U. 1944 nr 4, poz. 16.

19 Archiwum Państwowe w Warszawie, Sąd Okręgowy w Warszawie 1944–1950, Wydział v Karny, sygn. 3260, *Akt oskarżenia przeciwko Edmundowi Szolcowi. Prokuratura Sądu Okręgowego w Warszawie*, Warszawa 1947 r., k. 8–9.

20 Archiwum Państwowe w Warszawie, Sąd Okręgowy w Warszawie 1944–1950, Wydział v Karny, sygn. 3692, *Akt oskarżenia przeciwko Leopoldowi Szpicerowi. Prokurator Sądu Okręgowego w Warszawie*, 24 maja 1949 r., k. 3.

w charakterze kierownika Arbeitsamtu. Wedle aktu oskarżenia zajmował się on sporządzaniem list osób przeznaczonych na roboty do Rzeszy oraz ich doprowadzaniem do transportów jadących do Niemiec²¹.

W aktach sądowych, przechowywanych w ramach zespołu Sąd Okręgowy w Warszawie, znajdują się również sprawy funkcjonariuszy niemieckich służb bezpieczeństwa, takich jak Kriminalpolizei i Polnische Polizei. Policjantom zarzucano najczęściej branie udziału w prześladowaniu ludności cywilnej, zarówno polskiej, jak i żydowskiej, a także grabież oraz wysługiwanie się okupantom niemieckim. Treść zarzutów formułowano jednak bardzo różnie. Na przykład Marcelemu Jackowiczowi, służącemu, w czasie niemieckiej okupacji w kilku posterunkach na terenie powiatu mińskiego, przypisywano winę za między innymi odbieranie żywności ludności cywilnej²². Innemu oskarżonemu, Waławowi Wójcikowi, stawiano zarzut brania udziału w obławach na ludność cywilną u boku Niemców w tzw. łapankach, a także w zabójstwie dwóch osób²³. Angażowanie się w łapanki i rekwirowanie dobytku ludności cywilnej zarzucano również Władysławowi Bordowiczowi, policjantowi z Mińska²⁴. W grupie materiałów

21 Archiwum Państwowe w Warszawie, Sąd Okręgowy w Warszawie 1944–1950, Wydział v Karny, sygn. 4075, Akt oskarżenia przeciwko Edmundowi Nowickiemu. Prokuratura Sądu Apelacyjnego w Warszawie, 29 maja 1950 r., k. 7–8.

22 Archiwum Państwowe w Warszawie, Sąd Okręgowy w Warszawie 1944–1950, Wydział v Karny, sygn. 3888, Akt oskarżenia przeciwko Marcelemu Jackowiczowi. Prokurator Sądu Okręgowego w Warszawie, 21 stycznia 1949 r., k. 6–8.

23 Archiwum Państwowe w Warszawie, Sąd Okręgowy w Warszawie 1944–1950, Wydział v Karny, sygn. 3558, Akt oskarżenia przeciwko Waławowi Wójcikowi, Prokurator Sądu Okręgowego w Warszawie, 21 stycznia 1949 r., k. 6–8.

24 Archiwum Państwowe w Warszawie, Sąd Okręgowy w Warszawie 1944–1950, Wydział v Karny, sygn. 3405, Akt oskarżenia przeciwko Władysławowi Bordowiczowi. Sąd Okręgowy w Warszawie, 29 grudnia 1948 r., s. 5–6.

dotyczących funkcjonariuszy służb bezpieczeństwa na baczniejszą uwagę zasługuje sprawa Czesława Czajkowskiego, mundurowego Komendy Powiatowej Polnische Polizei w Mińsku, który według aktu oskarżenia sporządzonego przez prokuratora miał dopuścić się zabójstwa mieszkańca wsi Wiciejów. Owo wydarzenie miało mieć miejsce podczas obławy – okrążenia wsi przez żandarmów oraz zmuszonych to tego czynu funkcjonariuszy Polnische Polizei. Oprócz tego, z rozkazu Niemców Czajkowski miał brać udział w łapanekach na ludność polską i obławach na ludność żydowską. W dodatku, pełniąc służbę, miał zastrzelić w sierpniu 1943 roku uciekającą z aresztu w Mińsku osobę²⁵.

Przed Sądem Okręgowym w Warszawie stanął także funkcjonariusz Antoni Gałązka z komisariatu Polnische Polizei, podejrzany o prześladowanie polskich partyzantów, Żydów i rekwirowanie żywności ludności cywilnej²⁶. Dzięki materiałom źródłowym możemy poznać zarówno stosunki społeczne, jak i narodowościowe panujące w tamtych czasach. Za sprawą tych materiałów istnieje także możliwość odtworzenia struktury Polnische Polizei i Kriminalpolizei oraz rozpoznania nazwisk służących w nich funkcjonariuszy oraz stosunków panujących między nimi, a także ich relacji z miejscową ludnością. Znamienity materiał, mogący uzupełnić te dane, stanowi dokumentacja toczącej się także przed Sądem Okręgowym

25 Archiwum Państwowe w Warszawie, Sąd Okręgowy w Warszawie 1944–1950, Wydział v Karny, sygn. 3319, Akt oskarżenia przeciwko Czesławowi Czajkowskiemu. Prokurator Sądu Okręgowego w Warszawie, 22 listopada 1948 r., k. 4–5.

26 Archiwum Państwowe w Warszawie, Sąd Okręgowy w Warszawie 1944–1950, Wydział v Karny, sygn. 2567, Akt oskarżenia przeciwko Antoniemu Gałązce. Prokuratura Sądu Okręgowego w Warszawie, 30 grudnia 1947 r., k. 6–7.

w Warszawie sprawy Stanisława Konickiego, działającego początkowo w strukturach Polnische Polizei, później Kriminalpolizei. Stanisław Konicki wraz z wieloma innymi osobami zatrudnionymi w mińskim komisariacie Kriminalpolizei – między innymi z Jadwigą Łojewską-Stempniewicz – pracował dla wywiadu Armii Krajowej. Tymczasem „władza ludowa”, wszczynając proces przeciwko niemu, oskarżała go o prześladowanie osób należących do organizacji konspiracyjnych oraz Żydów. Zarzuty te, niemające pokrycia w rzeczywistości, starano się na wszelkie możliwe osoby uwiarygodnić, choćby poprzez poddawanie świadków składających zeznania niekorzystne dla osoby oskarżonej²⁷.

Zobrazowaniu wielu aspektów życia okupacyjnego w powiecie mińskim może posłużyć bardzo bogate, jeśli chodzi o ilość zeznań świadków, postępowanie sądowe przeciwko Kazimierzowi Sowińskiemu, volksdeutschowi, działającemu w niemieckim aparacie represji na terenie Mińska. Był on zastępcą szefa Kriminalpolizei w tym mieście. „Urząd” ten na terenie powiatu wypełniał w latach 1939–1943, podejmując zadania takie, jakie gdzie indziej otrzymywali do spełnienia funkcjonariusze gestapo. Sowiński brał udział między innymi w rozstrzeliwaniu ludności cywilnej, stosował represje poprzez podpalanie zagrod wraz z mieszkańcami. Odpowiadał także za inne masowe egzekucje i prześladowania ludności ze względu na ich działalność w organizacjach podziemnych²⁸. Ponadto w doku-

27 Archiwum Państwowe w Warszawie, Sąd Okręgowy w Warszawie 1944–1950, Wydział v Karny, sygn. 2164, Akt oskarżenia przeciwko Stanisławowi Konickiemu. Prokuratura Sądu Okręgowego w Warszawie, Warszawa, 13 stycznia 1948 r., k. 7.

28 Archiwum Państwowe w Warszawie, Sąd Okręgowy w Warszawie 1944–1950, Wydział v Karny, sygn. 260, Akt oskarżenia przeciwko Kazimierzowi

mentacji jego procesu znajdziemy szereg materiałów, w szczególności zeznań świadków, za sprawą których istnieje możliwość „wtopienia się” w tamtą epokę historyczną i zrozumienie stosunków społecznych. Oprócz tego, materiały zawarte w teczce ułatwiają odtworzenie struktury niemieckiego aparatu represji, w tym przede wszystkim Kriminalpolizei i Polnische Polizei oraz relacji pomiędzy poszczególnymi funkcjonariuszami tych służb²⁹.

Archiwum Państwowe w Warszawie jest w posiadaniu dokumentacji co najmniej kilku postępowań sądowych, w których oskarżono byłych funkcjonariuszy Sonderdienstu, paramilitarnej służby niemieckiej, podporządkowanej w powiatach na terenie Generalnego Gubernatorstwa urzędom Kreishauptmannów, odpowiadających, podobnie jak i inne niemieckie organizacje bezpieczeństwa, za represje na ludności cywilnej. Spośród dokumentów sądowych dotyczących tej służby na uwagę zasługuje postępowanie dotyczące Ludwika Garstki, obywatela polskiego, który wpisał się na niemiecką listę narodową w Warszawie, a następnie zatrudniono go w jednostce Sonderdienstu w Mińsku. W czasie procesu zarzucono mu działalność na rzecz Niemców i prześladowanie Polaków poprzez udział w ich łapaniu i doprowadzaniu do transportów wiozących ich na roboty do Niemiec³⁰. Do organizacji Sonderdienst przystąpił też Władysław Boruc, któremu stawiano zarzut dokonywania rewizji żywności

Sowińskiemu. Prokurator Specjalnego Sądu Karnego w Warszawie, 4 września 1946 r., k. 3-4.

29 Archiwum Państwowe w Warszawie, Sąd Okręgowy w Warszawie 1944-1950, Wydział v Karny, sygn. 260, Akt oskarżenia przeciwko Kazimierzowi Sowińskiemu. Prokurator Specjalnego Sądu Karnego w Warszawie, 4 września 1946 r., passim.

30 Archiwum Państwowe w Warszawie, Sąd Okręgowy w Warszawie 1944-1950, Wydział v Karny, sygn. 3304, Akt oskarżenia przeciwko Ludwikowi

wespół z żandarmami niemieckimi³¹. Cenny materiał źródłowy stanowi postępowanie sądowe, w którym oskarżono Zbigniewa Barbachena, jednego z najbardziej okrutnych funkcjonariuszy Sonderdienstu na terenie powiatu mińskiego. Dopuścił się on nie tylko brania udziału w łapankach, podczas których „polował” na Polaków, których następnie wywożono na roboty lub do obozów koncentracyjnych, lecz także zabijania Żydów w czasie „likwidacji” (początek 1943) obozu pracy dla ludności żydowskiej zlokalizowanego w szkole „Kopernik” przy ul. Siennickiej w Mińsku, a wcześniej – w sierpniu 1942 roku mińskiego getta³².

Znakomitym dopełnieniem materiałów o środowisku niemieckim na interesującym czytelnika obszarze jest treść dokumentacji sprawy sądowej Henryka Szefera, przed wybuchem II wojny światowej mieszkańca leżącego w Wielkopolsce Gostynia. Po zaprowadzeniu na terenie Polski niemieckich rządów, przybył on do Mińska, gdzie otrzymał restaurację z nadania administracji okupacyjnej. Lokal ten znajdował się przy ul. Dworcowej. Z polecenia Niemców prowadził także dwa inne lokale gastronomiczne w okolicznych miejscowościach: w Kałuszynie i Koźbieli. Wedle aktu oskarżenia Szefer miał brać udział w łapankach Polaków w celu wywożenia ich na roboty do Niemiec³³.

Garstce. Prokuratura Sądu Okręgowego w Warszawie, 12 listopada 1948 r., k. 4–5.

- 31 Archiwum Państwowe w Warszawie, Sąd Okręgowy w Warszawie 1944–1950, Wydział v Karny, sygn. 752, Akt oskarżenia przeciwko Władysławowi Borucowi. Prokuratura Sądu Okręgowego w Warszawie, 21 lutego 1947 r., k. 3–3v.
- 32 Archiwum Państwowe w Warszawie, Sąd Okręgowy w Warszawie 1944–1950, Wydział v Karny, sygn. 1366, Akt oskarżenia przeciwko Zbigniewowi Barbachenowi. Prokuratura Sądu Okręgowego w Warszawie, 30 kwietnia 1947 r., k. 4–5.
- 33 Archiwum Państwowe w Warszawie, Sąd Okręgowy w Warszawie 1944–1950, Wydział v Karny, sygn. 3408, Akt oskarżenia przeciwko Henrykowi

Kolejną grupę akt sądowych, należących do omawianego zespołu, stanowią dokumenty dotyczące Polaków, którzy podjęli współpracę z okupantem niemieckim, angażując się w prześladowania ludności cywilnej – polskiej i żydowskiej. Doskonałym przykładem są dokumenty sprawy karnej Bronisławy Dudczak, osoby niezwiązanej bezpośrednio z żadną z niemieckich służb. Kobieta ta miała działać na szkodę miejscowej ludności poprzez udzielanie niemieckiej żandarmerii informacji o osobach trudniących się nielegalnym handlem. Reakcją na donosy były niespodziewane wtargnięcia żandarmów do domów tych osób, co w konsekwencji kończyło się utratą własności, którą żandarmeria konfiskowała³⁴.

Spośród spraw, w których dominującą rolę odgrywały oskarżenia o prześladowanie ludności żydowskiej na uwagę zasługują co najmniej dwa postępowania. Pierwsze z nich dotyczy Bolesława Abramowskiego, sołtysa wsi Wity, oskarżonego o wskazanie funkcjonariuszom Polnische Polizei z posterunku w mieście Kałuszyn Aleksandra Abramowskiego, mieszkańca wspomnianej wsi, przechowującego w swoim domu Żyda. Według aktu oskarżenia mężczyzna miał udać się do posesji Abramowskiego i doprowadzić ukrywaną osobę na posterunek Polnische Polizei, skąd następnie zabrała go niemiecka żandarmeria³⁵. Dość obszerną i bardzo ciekawą sprawą wydaje się być postępowanie sądowe wydania w ręce Niemców Żydówki Cecylii

Seferowi. Prokuratura Sądu Okręgowego w Warszawie, 4 maja 1948 r., k. 6–8.

34 Archiwum Państwowe w Warszawie, Sąd Okręgowy w Warszawie 1944–1950, Wydział v Karny, sygn. 3168, Akt oskarżenia przeciwko Bronisławie Dudczak. Prokuratura Sądu Okręgowego w Warszawie, 7 sierpnia 1948 r., k. 5–6.

35 Archiwum Państwowe w Warszawie, Sąd Okręgowy w Warszawie 1944–1950, Wydział v Karny, sygn. 3442, Prokuratura Sądu Okręgowego

Kałuckiej. Oskarżono o ten czyn czterech mężczyzn, mieszkańców wsi Cyganka, lecz „największe podejrzenie” padło na Władysława Gniado, miejscowego rolnika, który miał tę kobietę ująć, a następnie przetrzymywać w swoim domu, zaś pozostałych trzech mężczyzn miało donieść o Żydówce funkcjonariuszom Polnische Polizei, którzy z kolei mieli przekazać tę informację Niemcom. Sprawa została uchylona, a w toku śledztwa okazało się, że co najmniej jeden z oskarżonych pomógł Żydówce poprzez zapewnienie jej posiłków³⁶.

Zupełnie innym materiałem archiwalnym są dokumenty Wydziału Odszkodowań Wojennych Urzędu Wojewódzkiego Warszawskiego. Urząd ten rozpoczął działalność tuż po wejściu Armii Czerwonej na teren wschodniej części Mazowsza, czyli latem 1944 roku. Koniec działalności urzędu wiąże się z przeprowadzoną w latach 1949–1950 reformą administracji. W ramach prac wydziału zajmowano się między innymi stratami biologicznymi będącymi wynikiem okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej w granicach powojennego województwa warszawskiego. Dla Wydziału Odszkodowań Wojennych Urzędu Wojewódzkiego Warszawskiego urzędnicy poszczególnych starostw mieli sporządzić w 1945 roku zestawienia dotyczące strat biologicznych. Wśród nich zachowały się wypełnione kwestionariusze dla 9 gmin powiatu mińskiego. Są to przede wszystkim dokładne zestawienia statystyczne obrazujące straty biologiczne na terenie tych gmin. Kwestionariusze zawierają dane o morderstwach, przypadkach

w Warszawie. Akt oskarżenia przeciwko Bolesławowi Abramowskiemu. Prokurator Sądu Okręgowego w Warszawie, styczeń 1949 r., k. 6–7.

36 Archiwum Państwowe w Warszawie, Sąd Okręgowy w Warszawie 1944–1950, Wydział v Karny, sygn. 3850, Akt oskarżenia przeciwko Władysławowi Gniado, Stanisławowi Kruszewskiemu, Józefowi Jackiewiczowi, Piotrowi Reкови. Prokurator Sądu Okręgowego w Warszawie, 16 grudnia 1949 r., k. 8–12.

śmierci wywołanych pobylem w więzieniach, a także śmierci wskutek chorób oraz ukrywania się i wycieńczenia. Materiały oparto na dokładnych danych statystycznych sporządzonych w oparciu o ankiety przeprowadzone wśród miejscowej ludności³⁷. W innym spisie uzupełniono informacje z kolejnych 6 gmin, a także dodatkowe dane z 9 gmin, o których pisano już powyżej. Wszystkie te informacje ujęto w kwestionariuszach z 1946 roku sporządzonych przez starostwo mińskie oraz urzędy gminne. Znajdują się one w osobnej teczce³⁸. O stratach w odniesieniu do obiektów architektonicznych wiele informacji przynosi jedna z teczek Wydziału Odszkodowań Wojennych Urzędu Wojewódzkiego Warszawskiego w Warszawie. Szereg informacji zwartych w tej jednostce aktowej dotyczy uszkodzenia obiektów sakralnych, budynków służby zdrowia czy szkół. Przy każdej informacji – pozycji dodano również szacunkową wielkość strat i ich wartość³⁹.

Niekiedy w badaniach historycznych warto także zwrócić uwagę na zespoły archiwalne, których zwartość z pozoru nie sugeruje, iż mogą być związane z badanym tematem. Podczas prowadzenia kwerendy zainteresowano się inwentarzami dwóch zespołów „tego typu”, w których wytypowano po jednej jednostce archiwalnej z każdego. Natrafiono na ciekawe materiały w każdym z zespołów. W pierwszym z nich, czyli w dokumentacji Komitetu Powiatowego Polskiej Partii Robotniczej pod sygnaturą 72 zachowały się karty osób,

37 Archiwum Państwowe w Warszawie, Urząd Wojewódzki Warszawski 1944–1950, Wydział Odszkodowań Wojennych, sygn. 25, k. 44 i kolejne.

38 Archiwum Państwowe w Warszawie, Urząd Wojewódzki Warszawski 1944–1950, Wydział Odszkodowań Wojennych, sygn. 26, k. 149 i następne.

39 Archiwum Państwowe w Warszawie, Urząd Wojewódzki Warszawski 1944–1950, Wydział Odszkodowań Wojennych, sygn. 38, k. 9–10.

które brały udział w grupach partyzanckich GL-AL. Są to zaświadczenia sygnowane przez sekretarza Komitetu Powiatowego Polskiej Partii Robotniczej, Stanisława Dąbrowskiego. Trudna do określenia jest wartość tych materiałów źródłowych, tym bardziej, że sygnowała je jedna osoba, w dodatku zaangażowana w bieżącą pracę lokalnych struktur partii komunistycznej⁴⁰. Drugi z omawianych zespołów, Urząd Informacji i Propagandy Województwa Warszawskiego z lat 1944–1947, zawiera dokumenty bardzo zróżnicowane. Wśród nich znajdują się między innymi pisane „na świeżo” – po wejściu Armii Czerwonej – w latach 1944–1945 zaświadczenia i oświadczenia burmistrzów miast i wójtów gmin z terenu powiatu mińskiego dotyczące zbrodni niemieckich w poszczególnych miejscowościach⁴¹.

Podsumowując, warto zwrócić uwagę na obfitość dokumentów, które mogą posłużyć do zbudowania narracji o powiecie mińskim w okresie okupacji niemieckiej. Trzeba jednak zaznaczyć, że kwerenda przeprowadzona na potrzeby niniejszego opracowania nie może być tożsama z wnikliwymi poszukiwaniami dokumentów, dzięki którym będziemy mogli znacznie lepiej poznać zgłębianą problematykę. Wynika to z dwóch przyczyn. Po pierwsze, dokumentów tych jest dość dużo, a ich zamówienie i przejrzanie w archiwum wymaga czasu, po drugie zaś, autor „jest dopiero w trakcie poszukiwań archiwalnych” prowadzonych w ramach prac nad dysertacją doktorską pod roboczym tytułem *Okupacja niemiecka powiatu mińskiego w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*. Z pewnością więc kwerenda

40 Archiwum Państwowe w Warszawie, Komitet Powiatowy Polskiej Partii Robotniczej w Mińsku Mazowieckim 1944–1948, sygn. 72, k. 1–135.

41 Archiwum Państwowe w Warszawie, Urząd Informacji i Propagandy Województwa Warszawskiego 1944–1947, sygn. 375, k. 142–183.

przeprowadzona przez autora niniejszego opracowania nie jest pełna i wymaga pogłębienia.

Mimo to zebrany materiał pozwolił na omówienie grupy źródeł o zróżnicowanym charakterze. Przywołano zarówno dokumenty źródłowe z okresu okupacji niemieckiej, jak i te, które powstały po zakończeniu II wojny światowej, czyli w czasie ustanawiania władzy ludowej w Polsce. Poddane analizie dokumenty pokazują szerokie spektrum działania okupantów niemieckich, począwszy od zagadnień gospodarczych, związanych z rolnictwem czy leśnictwem, poprzez zagadnienia społeczne oraz odpowiedzialność Niemców i osób wpisanych na niemiecką listę narodową za zbrodnie i inne czyny o charakterze przestępczym. Dokumenty obrazują również inne zagadnienia, takie jak niemiecka administracja i współpraca Polaków z okupantem. Autor niniejszego opracowania ma świadomość niedostatku niniejszego tekstu, z związku z tym stoi na stanowisku, iż szczególnie dwa zespoły archiwalne, czyli Sąd Okręgowy w Warszawie 1944–1950 oraz Urząd Szefa Okręgu Warszawskiego z lat 1939–1945 wymagają dalszych kwerend. Są to zespoły obszerne, z czego wynikała niemożność przejrzenia ich w sposób zadowalający. Wydaje się jednak pewne, że pogłębienie poszukiwań przyniesie oczekiwane efekty.

Bibliografia

- Bereza A., *Sąd Najwyższy w latach 1945–1962. Organizacja i działalność*, Warszawa 2012.
- Chojnowski H., *Koloniści niemieccy i wrzesień 1939 roku*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 4 (1997–1998) nr 1, s. 62–65.
- Chróścielewski T., *O rodzinie Klimaszewskich*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 4 (1997–1998) nr 1, s. 108–117.

- Gelo S., *Relacja z walk w okresie okupacji (Akcja na Arbeitsamt w Mińsku Maz. izamach na Schmidta)*, „Rocznik Mińkomazowiecki” 1 (1992–1993), s. 37–42.
- Kuligowski J., *Stanisław Gelo 1922–1977 żołnierz AK, pseudonim „Samouk”, „Robert”*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 1 (1992–1993), s. 43.
- Kuligowski J., *Stanisław Maciejewski „Promień”, „Kozuszek” (1920–1988) harcerz Szarych Szeregów żołnierz Armii Krajowej „Mewa-Jamnik-Kamień”*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 3 (1995–1996), s. 106–109.
- Kuligowski S., *ZWZ-AK w powiecie mińsko-mazowieckim w latach 1940–1944 (zarys struktury organizacyjnej)*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 4 (1997–1998) nr 1, s. 66–86.
- Leniart E., *Odpowiedzialność karna funkcjonariuszy komunistycznego państwa za zbrodnie komunistyczne*, „Miscellanea Historico-Juridica” 14 (2015) z. 1, s. 337–348.
- Maciejewski S., *Nie wszystko zatarło się w pamięci*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 3 (1995), s. 56–105.
- Madrak S., *Akcja Burza w Obwodzie „Mewa-Kamień” Armii Krajowej*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 2 (1994), s. 186–217.
- Napieralski H., *Porucznik „Wichura” Edward Wasilewski (z dziejów AK Obwodu „Mewa-Jamnik-Kamień”)*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 4 (1997–1998) nr 1, s. 124–134.
- Sadowski B., *Wspomnienia z III Ośrodka AK Obwodu „Mewa-Kamień”*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 4 (1997–1998) nr 1, s. 87–101.
- Sienkowski C., *Moje wspomnienia z lat okupacji niemieckiej (akcja w Porębach Leśnych 23 IV 1944 r.)*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 4 (1997–1998) nr 1, s. 101–107.
- Sikora J., *Wspomnienia Podchorążego*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 2 (1994), s. 87–124.
- Skorwider D., *Organizacja władz niemieckich na terenie dystryktu warszawskiego w latach 1939–1945*, w: *Raporty Ludwiga Fischera*

gubernatora dystryktu warszawskiego 1939–1944, wybór i oprac. K. Dunin-Wąsowicz, przekł. M. Borkowicz, W. Czepulis, J. Kosim, Warszawa 1987, s. 41–68.

Szczypiorski S., *Stefania Sażyńska (1895–1992)*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 1 (1992–1993), s. 56.

Ważniewski W., *Na przedpolach stolicy 1939–1945*, Warszawa 1974.

Wójcik T., Wójcik W., *Tajne nauczanie w Mińsku Mazowieckim i powiecie w latach 1939–1944*, „Rocznik Mińsko-Mazowiecki” 2 (1994), s. 157–180.

Damian Sitkiewicz (ur. 1983) – mgr historii, archiwista, doktorant na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, absolwent Akademii Podlaskiej w Siedlcach, specjalizuje się w problematyce drugiej wojny światowej. Współpracownik Instytutu Solidarności i Męstwa im. Witolda Pileckiego i Instytutu Pamięci Narodowej.